

GEREBEN FERENC

Anyanyelvünk esélyei határon innen és túl

„...egyetlen batyunk botunk fegyverünk az anyanyelv”

(Kányádi Sándor)

Anyanyelvünk helyzetéről egy nagyon is lehatárolt, de konkrét nézőpontból szeretnék szólni: annak a művelődésszociológusnak az aspektusából, aki 1991 óta nemcsak Magyarországon, hanem a Kárpát-medence felnőtt magyar lakossága körében is végez felméréseket. Az alábbiakban az anyanyelvnek a nemzeti identitástudatban, a hétköznapi nyelvhasználatban és az olvasáskultúrában betöltött szerepével kívánok foglalkozni, már amennyire ezek az empirikus szociológia gyarló eszközeivel megismerhetők, és amennyire egy körkérdésre adott válasz illendő területi korlátai között megismertethetők.*

A magyar nemzeti közösségek identitástudatának immár bő másfél évtizede folytatott kérdőíves és interjú kutatása során azt a következtetést vontuk le, hogy a Kárpát-medence magyar nemzetrészeinek azonosságtudata három fő pillérré támaszkodik: a *pozitív érzelmekre*, a különböző intenzitású *vállalástudatra*, valamint közösnek érzett *kulturális javakra*. A különböző nemzettestek identitásváltozatai – a sokszor nem is kicsi (és erősödő vélemények szerint egyre növekvő) különbségek mellett – sok hasonló vonást őriznek. Markánsabb különbségek inkább a Magyarország határain inneni és az azokon túli identitásváltozatok között mutatkoznak: nevezetesen a határon túliak magyarságtudata tudatosabbnak, kulturális elemekkel telítettebbnek, jövőképe derülátóbbnak tűnik a magyarországinál. Az anyaország felnőtt népessége viszont kettős arcot mutat. Egyrészt itt utasítják el legtöbben azt, hogy tartoznának egyáltalán valamilyen nemzethez, illetve hogy a magyarsághoz való tartozásuknak lenne bármilyen jelentősége. Másrészt pedig Magyarországon találkoztunk a kérdés legerősebb (de meglehetősen reflektálatlan) emocionális megközelítésével.

Minden felmérésünk egyértelmű és visszatérő, határon innen és túl egyaránt érvényes tapasztalata volt viszont az *anyanyelv kiemelt szerepe az identifikációs tényezők sorában*. Ez konkrétan azt jelenti, hogy ha a magyarsághoz tartozás szem-

* Elsősorban egy olyan kérdőíves felmérésorozat tanulságaiból szeretnék rövid áttekintést adni, amely – megismételve egy kilencvenes évek első felében végzett kutatás kérdésfeltevéseit – az ezredforduló éveiben öt ország 250 településén csaknem 4000 személyre, a Felvidéken, Kárpátalján, Erdélyben, Vajdaságban és Magyarországon élő felnőttkorú magyarok 500–1000 fős reprezentatív mintáira terjedt ki. A vizsgálat a nemzeti, kulturális és a vallási identitástudat témaköreit célozta meg. A felmérésorozat eredményeinek részletes összehasonlító elemzésére egy néhány éve megjelent kötetben (Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata. Budapest, 2005, Lucidus K..) tettem kísérletet.

pontjából szóba jöhető tényezők hosszú sorát „leosztályoztatjuk” a kérdezettekkel, akkor a lehető legmagasabb pontszámokat (Erdélyben például 4,98-ot!) az anyanyelv kapja. Vagyis a Kárpát-medence magyarságában (legalábbis a nagyobb létszámú közösségekben) máig érvényes a régi szállóige: „Nyelvében él a nemzet!”

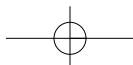
AZ ANYANYELV AZ ISKOLÁBAN ÉS A HÉTKÖZNAPI ÉRINTKEZÉSBEN

A határon túli magyarság nyelvi helyzetét Péntek János „egyoldalú, függő, aszimmetrikus kényszerkétnyelvűségnek” nevezi. Természetesen a kisebbségi nyelvnek ez a kényszerek által vezérelt jellege sokkal áttételesebben, megszűrtebben érvényesül olyan helyeken, ahol a kisebbség tömbszerűen, tehát lokális többségben él, és sokkal direkter módon szórványhelyzetben. Az erősen aszimmetrikus helyzetbe kerülő kisebbségi nyelv fő veszélye, hogy instabillá válik, erodálódik, és a nyelvcsere felé sodródik.

Az *iskolai tannyelvre* vonatkozó felmérési adataink arról vallanak, hogy a kisebbségi magyar társadalmak mintegy 50–60 százalékáról mondható el, hogy az általa elvégzett iskolatípusok minden osztályában anyanyelvén tanulhatott. A különböző végzettségű csoportok erősen eltérő eséllyel él(het)tek az anyanyelvű tanulmányok lehetőségével. Leginkább (mintegy 75–80 százalékban) azok, akik csak alap vagy általános iskolát végeztek, majd a legfölbjebb érettségizettek, akiknek kb. fele járt végig magyar tannyelvű iskolába, s végül a diplomások, akiknek átlagában egyötöde-egyharmada vált magyar nyelven értelmiségivé. (Arányuk az új magyar tannyelvű felsőoktatási intézmények beindulásával örvendetesen növekszik, de nagy hátrányt kell behozniuk!) A szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezők között nagy a szóródás: általában véve 30–40 százalékuk iskolázódott anyanyelvén, de Kárpát-alján különösen alacsony (17 százalékos) volt az arányuk. Az *elejétől végig anyanyelven* való tanulással tehát – mind a négy környező országban – leginkább az alacsonyabban iskolázott, idősebb (60 éven felüli) korosztályokban, a kisebb (és erősen magyar többségű) településeken találkozunk.

A hétköznapi életvitel öt fontos – szűkebb és tágabb nyilvánosságú – színterére vonatkozóan vizsgáltuk meg, hogy a határon túli magyarok melyik nyelvet (az anyanyelvet vagy a többségi nép nyelvét) szokták inkább használni, illetve esetleg egyformán mindkettőt. A vizsgált országokban a magyar *családok* domináns nyelve az anyanyelv volt; és ez – többé-kevésbé – még a *baráti körre* is elmondható. *Munkahelyén* a válaszadóknak már csak mintegy fele szokott jobbra magyarul beszélni; *üzletben, piacon* már csak 30–40 százaléka (a Felvidéken fele); és a *hatóságok* előtt pedig csak kb. egynegyede-egyötöde (a Vajdaságban mindössze egytizede).

Számításaink szerint az *erős anyanyelvi dominancia* (ez jelen esetben azt jelenti, hogy a kérdezett mind az öt helyszínen jórészt anyanyelvén tud kommunikálni, vagyis hogy élete teljes vertikumát jobbra anyanyelvén éli) mindössze a kisebbségi magyar társadalmak kb. egyötödét jellemzi. (A Vajdaságban azonban nem éri el a 10%-ot sem.) A nyelvhasználati színterek többségében (de nem valamennyiben)

érvényesülő *anyanyelvdomináns* szituáció újabb 20–30 százaléknyi kérdezettet jellemez. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a *Kárpát-medence kisebbségi magyar társadalmainak közel fele* (a Vajdaságban csak egynegyede) *élheti többnyire anyanyelvén az életét*. A másik oldalon viszont a többségi nyelv (legalább három szintéren) domináns használata is megjelenik egyelőre mintáink kb. egytizedére érvényesen. Közül pedig széles sávban (egy-egy ország felnőtt magyar lakosságának 40–70 százalékára kiterjedően) a kétnyelvűség többé-kevésbé kiegyensúlyozott arányával találkozunk. Anyanyelv-használati lehetőségeik tekintetében a vajdaságiak tűnnek a leghátrányosabb helyzetűnek a négy vizsgált szomszédos ország magyarsága közül. A másik három határon túli vizsgálati csoport közel azonos nyelvhasználati arculatot mutat, csak az erdélyi magyarok a szűkebb körű (családi, baráti), a felvidékiek pedig a vásárlási színhelyek anyanyelvhasználatában aktívabbak valamelyest a többinél.

A nyelvhasználat társadalmi réteghátterét kutatva az anyanyelv esélyeit az egyes rétegek szempontjából nagyon különbözőnek s az egész jelenséget nagyon ellentmondásosnak találtuk. Voltak olyan tapasztalataink is, amelyek a többnyelvűség pozitív vonásait, látóker- és ismeretbővítő, más kultúrák megértését elősegítő hatását bizonyították. De számos adatunk szólt a kisebbségi kétnyelvűség teherteleiről s arról a tényről is, hogy a kisebbségi anyanyelv sok esetben kénytelen visszavonulni a társadalmi nyilvánosság legszűkebb belső köreibé. (Az anyanyelv legutolsó menedékét a vallási szertartások és az imák nyelve jelenti.) A „másodnyelvdomináns” kétnyelvűséggel (vagyis az adott ország többségi népe által beszélt nyelv jelentős, sőt uralkodó szerepet biztosító formáival) a kisebbségi magyar társadalmak olyan rétegeiben találkoztunk (fiatalabb korosztályok, magasabb iskolázottságúak és státusúak, a nagyobb városok és a szórányvidékek lakosai stb.), akik leginkább vannak kitéve az asszimilációs (és migrációs) csábításoknak. E rétegek körében fordulnak elő a legnagyobb eséllyel a vegyes házasságok is, amelyek önmagukban is a nyelv- és identitáscsere kovácsai. A falvak és kisebb városok magyar társadalmá (ha nem él szórányban vagy erős lokális kisebbségben) jó eséllyel egy egészen más nyelvi szituáció: az anyanyelvi dominancia részese lehet, vagyis jórészt anyanyelvén élheti az életét. Tegyük hozzá, hogy itt jobbra az átlagosnál idősebb és alacsonyabban iskolázott, a modernizációs folyamatok által kevésbé érintett társadalmi csoportokról van szó, amelyek ugyanakkor élvezik a primér közösségeknek az anyanyelv megőrzésére különösen alkalmas „fészek-melegét”.

Az ellentmondás alapmodellje szerint tehát a kisebb és tömbszerűen magyarlakta települések tendenciaszerűen alacsonyabb szintű civilizációs viszonyai (amelyekkel általában együtt jár a munkaerőpiac, az egészségügyi ellátás stb. korlátozottabb lehetősége is) a maguk hagyományos (vallásosságot, egyházakhoz kötődést is magába foglaló) értékeivel támogató közeget jelentenek a magyar nyelv számára; míg a fejlettebb, urbanizáltabb, jobb munka- és ellátási lehetőségeket nyújtó kétnyelvű (nagy)városi közeg – a maga modernizációs vívmányai mellett – hajlamos a kisebbségi magyarság nyelvhasználati lehetőségeinek háttérbe szorítására.

AZ OLVASÁSMÁNYOK NYELVE ÉS MINŐSÉGE

Erdélyben és Kárpátalján a felnőtt magyarok 65–70 százalékát találtuk könyv-olvasónak, Felvidéken és a Vajdaságban pedig 60–60 százalékát – vagyis mindenütt többen olvasnak, mint Magyarországon, ahol a felnőtt népességnek kevesebb mint fele szokott könyvet olvasni. A rendszeres olvasók aránya határon túl és Magyarországon egyaránt 10–15 százalék között mozog. Sajátos jelenség, hogy a kevésbé modernizálódott keleti térségek (Erdély, Kárpátalja) tradicionális értékrendjének szellemi talaján nagyobb olvasási aktivitás mutatkozott, mint a modernizáltabb felvidéki és délvidéki magyarság köreiben; nem is beszélve az anyaországról, amely a Kárpát-medence magyarságának leggyengébb olvasási teljesítményét nyújtja.

A határon túli olvasmányok túlnyomó többsége is *magyar nyelvű*, de az egyes régiók között nem kis különbségek mutatkoznak. A felvidéki magyarok körében „csak” kétharmados volt azoknak az olvasóknak az aránya, akik túlnyomó többségben (olvasmányaik 91–100 százalékában) magyar nyelvű könyvet olvastak az elmúlt évben, míg a többi határon túli közösségben ezek aránya 80 százalék körül mozgott. Vagyis úgy tűnik, hogy a felvidéki magyarok olvassák a legtöbb nem magyar nyelvű (főleg persze szlovák) könyvet. Az olvasmányok nyelvi összetétele a diplomások és a szóránnyhelyzetben élők körében hajlamos leginkább eltolódni a többségi nép nyelve felé, míg az alacsonyabb iskolázottságú csoportokban (ha olvasnak egyáltalán) és a tömbmagyar vidékeken élők között tetőzik a magyar nyelvű olvasmányok aránya. De a kisebbségi magyar értelmiség zöme (70–75 százaléka) így is túlnyomórészt magyarul olvassa éves olvasmányanyagát. Ezzel összefüggésben megvizsgáltuk azt is, hogy az olvasás gyakoriságának van-e kapcsolata az olvasmányok nyelvének megválasztásával, és azt tapasztaltuk, hogy a határon túli magyar olvasáskultúra mennyiségi jellemzőire leginkább az anyanyelvdomináns, de a más nyelvek által közvetített értékekre is nyitott beállítódás (mint tipikus értelmiségi magatartás) hat termékenyítőleg. Az olvasmányok nyelvét a nyelvhasználat egyéb színterivel összevetve azt tapasztaljuk, hogy a nyelvválasztási szokások – meglehetősen logikusan – erősen kapcsolódnak egymáshoz: az olvasmányok elsősorban azok körében magyar nyelvűek, akik az iskoláikat is (végig) magyar nyelven végezték, és a hétköznapi élet különböző színterein is anyanyelvdomináns kétnyelvűségben élnek. A „vegyes” tannyelv többnyire a magyar olvasmányok szerényebb (51–90 százalékos) többségét indukálja, a (végig) többségi nép nyelvén elvégzett iskola pedig a nem magyar olvasmányok dominanciáját mozdítja elő.

Több szempontból is megvizsgáltuk a felmérések idején *legutolsóként olvasott könyvek* minőségi összetételét. Tapasztalataink szerint a klasszikus irodalom különböző válfajait inkább határon túl, a szórakoztató irodalom különböző típusait (lektúr, bestseller stb.) pedig Magyarországon preferálják. Az ismeretközlő és a modern irodalom esetében viszonylag kiegyensúlyozottnak (az utóbbi műfaj esetében egyúttal nagyon szerénynek) mondható az érdeklődés.

A legutóbbi olvasmányok *szerzőinek* nemzetiség szerinti megoszlása Magyarországon az utóbbi egy-két évtizedben a *magyar szerzők* kategóriájában *csökkenést*, az

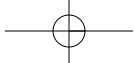
amerikai (túlnyomórészt USA-beli) szerzők esetében viszont jelentős növekedést mutat. A határon túl mindenütt magasabbnak találtuk a magyar szerzők arányát, mint az anyaországban! Vagyis *határon túl jobban ragaszkodnak a hagyományos értékhez és a nemzeti irodalomhoz*. Ha a *legolvasottabb írók* nevével is illusztrálni akarjuk a fentebb mondottakat, elmondhatjuk, hogy az ezredforduló Magyarországon D. Steel, R. Cook és Lőrincz L. László állt az élen. A határon túli régiókban mindenütt Jókai Mór volt a legolvasottabb, és a másik két „dobogós helyen” – régiók szerint váltakozva – Wass Albert, Mikszáth, Rejtő Jenő és valamelyik említett amerikai bestselleríró osztoztak. Erdély írólistája volt a legveretesebb: a magyarországi klasszikusok mellett az erdélyieket (Tamási Áront, Sütő Andrást) is tartalmazta. A bestsellerirodalom jelenléte az elmúlt évek során határon túl (Erdélyben is, Vajdaságban és másutt is) érzékelhetően növekedett. Néhány éve egy székegy nagyközségben már azt tapasztaltuk, hogy az aktuális olvasmányok között Danielle Steel kezdi megelőzni Jókait, Gárdonyit és Wass Albertet.

„SZÖVEGKÖZÖSSÉG” (?)

Az olvasói érdeklődés és ízlés minden összevethető mutatójából az derült ki, hogy a határon kívüli régiók felnőtt magyar népességének olvasáskultúrája – bár a romlás jegyei ott is megfigyelhetők – *értékorientáltabb és hagyományörzőbb*, mint a magyarországi könyvolvasóké. Sajátos tapasztalatunk szerint ez az érték- és hagyományörző attitűd a szórványokban általában erősebbnek mutatkozott, mint a tömbmagyar területeken, vagyis (főleg a vidéki) szórványokban általában valamelyest jobban kedvelték a klasszikus és romantikus irodalmat, és valamelyest kevésbé a szórakoztató olvasmányokat (lektűröket és bestsellereket), mint a tömbökben. Vagyis a szórványban élők nem kis részében az identitás veszélyeztetettsége bizonyos *lelki védekező mechanizmust mozgósít*. Ez a tendencia ugyanakkor gyengülőben van.

A globalizáció térhódítása, az értékrend immár évtizedek óta tartó eltolódása az anyagi javak, a haszonelvűség és az önérvényesítés irányába, az utóbbi években a magyarországi olvasáskultúrában – a kommercializálódás és a prakticizálódás jegyében – új korszakot hoztak. A Kárpát-medence Magyarországon kívül élő magyar kisebbségei egyelőre még többé-kevésbé ellenállnak e tendenciáknak, ebben tradicionálisabb értékrendjük és életmódjuk, valamint – kisebbségi helyzetükből adódóan – a kultúra és az anyanyelv erős identifikáló hatása egyaránt szerepet játszik, de körükben is jól érzékelhetők már bizonyos eróziós tendenciák.

Felméréseink során visszatérően rákérdeztünk interjúalanyaink *legemlékezetesebb olvasmányaira*. (Itt tehát nem az aktuális, hanem a múltból „elraktározott”, egykor nagy olvasmányélményt jelentő könyvekről van szó.) Volt rá eset, hogy öt, volt, hogy nyolc ország magyar könyvolvasói nyilatkoztak ezekről az olvasmányokról, és a sorrend minden időben és mindenütt (Magyarországon is!) ugyanaz volt: első helyen az *Egri csillagok*, második-harmadik helyen *A kőszívű ember fiai* és *Az arany ember* állt. Ezek a művek tehát – bár ma divat őket olvashatatlanak minősíteni –

sok más művel együtt a Kárpát-medence magyarságának közös kulturális talapzatát alkotják, és a Mura-vidéktől Kárpátaljáig, Székelyföldről Ausztriáig (sőt a nyugati diaszpórákig) teremtik meg a magyar kulturális identitás „szövegközösségét”.

A kérdés az, hogy milyen esélyei vannak e szövegközösség fennmaradásának, erősödésének vagy gyengülésének. Ismeretes, hogy a statisztikai adatok a világ, a Kárpát-medence és az anyaország magyarságának fogyatkozását mutatják. A demográfiai „természetes fogyás” mellett a migráció és – határon túl – az asszimiláció is apasztja e közösségek létszámát, s egyúttal a magyarul beszélők számát is (különösen a határon túli nagyobb városokban). Az anyanyelv hagyományosan leghűbb őrzője, a magyar irodalom az anyaországban nagyrészt elveszítette azt a fajta támasz és védő szerepét, amit még a Kádár-korszak főleg korábbi szakaszában és bizonyos mértékig a rendszerváltozás esztendeiben betöltött.

Az identitás, az anyanyelv és az olvasáskultúra ápolásában, gondozásában az értelmiség különös felelősséget visel. Ez a felelőség különösen a kisebb népek, kisebbségek értelmisége számára jelent kiemelt feladatot. Korántsem közömbös, hogy az értelmiség utánpótlását jelentő főiskolai és egyetemi hallgatók milyen irodalmon, milyen kultúrán nevelődnek. Egy 1962-ben végzett nagy KSH-vizsgálat e réteg legolvasottabb íróit (is) regisztrálta, és a külföldi szerzők (Thomas Mann, Tolsztoj, Dumas stb.) mellett a következő magyar írókat találta a legnépszerűbbnek: Jókai Mór, Móra Ferenc, Németh László, Móricz Zsigmond stb. Művelődésszociológiával foglalkozó egyetemi oktatóként igyekszem figyelemmel kísérni hallgatóim és kortársaik olvasáskultúráját, és állíthatom, hogy a hatvanas évek olvasmánylistáinak nemcsak a konkrét írónevei, hanem értékorientált szellemisége is hiányzik ma már, mindezt jórészt a nemzetközi bestsellerlisták divatos szerzői helyettesítik. Mégsem tehetünk mást: hittel, reménnyel és bizalommal támaszkodnunk kell a fiatalok egyelőre kisebbségben levő értékorientált csoportjainak felelőségérzetére.

2004 tavaszán, az Európai Unió küszöbének átlépése előtt három verset olvastam fel hallgatóimnak: Berzsenyitől a *Fobászkodást*, Arany Jánostól a *Vásárban*, valamint Nagy Lászlótól a *Ki viszi át a szerelmet* című verset. (Persze sok más „hármast” is választhattam volna, amely épp oly jól szimbolizálta volna szándékomat!) E verseket „kulturális örökségként” a fiatalokra bízom, annak hangsúlyozásával, hogy ezek és az őket hordozó nyelv fennmaradása vagy elenyészése nem az Európai Unió dolga, az nem is fog törődni vele: ez az ő és utódaik gondja és felelősége. Sokféle ellenszélre számíthatnak, de ha elfáradnak, merítsenek erőt határon túli társaiktól: együtt könnyebb lesz!

